

اثر سرمایه دینی بر رشد اقتصادی استان‌های مختلف ایران

نوع مقاله: ترویجی

محمد غفاری فرد^۱

جان محمد فلاح^۲

محمدیوسف خاشعی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۱۳

چکیده

امروزه جوامع برای رشد و توسعه اقتصادی خود نیازمند تمرکز مستقیم بر سرمایه مذهبی است؛ زیرا سرمایه مذهبی از قابلیت‌های بهتری نسبت به بقیه سرمایه‌ها برخوردار است. عقاید مذهبی می‌توانند به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم بر تولید و رشد اقتصادی مؤثر واقع شوند؛ زیرا نگرش مذهبی افراد یکی از مهم‌ترین متغیرهایی است که باعث ایجاد اخلاق و نوع رفتار آتی آنان خواهند شد. از این رو هدف این پژوهش بررسی اثر شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی در اقتصاد با تأکید بر رشد اقتصادی طی دوره زمانی ۱۳۹۴-۱۳۹۱ در استان‌های ایران با استفاده از روش پانل دیتا است. نتایج تحقیق نشان می‌دهند که شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی (GDP) در استان‌های مورد مطالعه داشته‌اند، به طوری که با یک درصد افزایش رشد شاخص‌های سرمایه مذهبی، رشد اقتصادی به ترتیب ۰.۰۲۵۵۲۵ و ۰.۰۱۵۹۵۴ درصد افزایش می‌یابند. همچنین بهره‌وری نیروی کار، مخارج دولت و ارزش صادرات نیز اثر مثبت و معناداری بر تولید ناخالص داخلی در استان‌های ایران دارند. بدین لحاظ برای رشد و توسعه اقتصادی پیشنهاد می‌شود، سیاست‌گذاران اقتصادی از ابزارهای رسانه‌ای، آموزشی و فرهنگی استفاده کرده تا خانوارهای ایرانی هزینه مخارج مذهبی را در بودجه خانوارها افزایش دهند.

کلمات کلیدی: سرمایه دینی، رشد اقتصادی، پانل دیتا، استان‌ها

طبقه‌بندی JEL: N1, C33, C50, Z12

^۱ استادیار دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع)، تهران (نویسنده مسئول) mghaffaryfard@abu.ac.ir

^۲ کارشناس ارشد علوم اقتصادی گرایش اقتصاد اسلامی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت (ع) janmohammadfallah2019@gmail.com

^۳ دانشجوی دکتری علوم اقتصادی، دانشگاه یزد mohammadyusoafkhashee@stu.yazd.ac.ir

مقدمه

رشد و شکوفایی در حوزه‌های گوناگون نظامات اجتماعی، در مقبولیت آموزه‌های منتسب به یک مکتب و جریان فکری به‌عنوان درون مایه‌های مولد فرآیندها، سازوکارها و جهت‌گیری‌ها، صحت برداشت‌ها و نوع تفسیر رویدادها، از منظر تحلیل‌گران و عموم مردم نقش به‌سزایی دارند. از سویی دیگر، تعیین چارچوبی برای حرکت، امکان بهره‌برداری از تمام پتانسیل‌ها را برای تسریع در فرآیند گذار محدود می‌نماید (پیلرود، ۱۳۹۳). از این‌رو کیفیت رفتار انسانی از ابتدای تاریخ مورد توجه اندیشمندان بوده است و بارها بر این عقیده تأکید داشتند که شکل‌دهی رفتارهای انسانی، می‌تواند باعث بهبود کمی و کیفی اقتصاد جوامع گردد. در مباحث و تئوری‌های اقتصاد برای تمامی سرمایه‌ها، بر این نکته تأکید می‌شود که سرمایه‌ها در صورتی دارای اثر مثبت خواهند بود که در راستای قانون، اهداف و اخلاقیات شکل بگیرند. منشاء این اخلاقیات جایی جز نهاد و درون فرد نیست. همان ندای قلبی که همواره با اوست و راهش را مشخص می‌کند. مفهومی که ریشه در اعماق وجود هر انسانی داشته و همواره رفتارش مبتنی بر آن است (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹).

از آنجاکه سرمایه مذهبی نسبت به سرمایه انسانی و اجتماعی نسبتاً کمتر مورد توجه قرار گرفته است و بسیاری از جوامع پس از انقلاب صنعتی و فراگیر شدن، نگاه مادی‌گرایانه به مسائل نقش مذهب را در نظر نمی‌گرفتند، اما در تمام عصرها اعتقادات و ارزش‌های مذهبی ماهیت فعالیت‌های درون جامعه تحت تأثیر قرار داده است. از این‌رو به مرور زمان تحلیل‌گران علوم اجتماعی برای شناخت جنبه‌های رفتاری کنش‌گران، از بین جنبه‌های اثرگذار روی رفتارهای انسان‌ها، به اثر آموزه‌های مذهبی روی افراد پرداختند، درحالی‌که بسیاری اندیشمندان قدیم معتقد بودند که مذهب یک عامل برون‌زا بوده است و ربطی به رشد و توسعه در یک جامعه ندارد؛ لذا همیشه به مذهب به‌عنوان یک موضوع جامعه‌شناسی نگاه می‌کردند. تا اینکه در اوایل قرن بیستم ماکس وبر اثبات کرد بین مذهب پروتستان و رشد اقتصادی یک رابطه معنی‌دار وجود دارد. به این لحاظ می‌توان از طریق مذهب به رشد و توسعه اقتصادی دست یافت. آنچه می‌توان برای رشد و توسعه اقتصادی در نظر گرفت نوع آموزشی است که مذهب می‌تواند در افزایش کیفیت نیروی کار در جامعه ایجاد کند (عزتی و عاقلی، ۱۳۸۷).

باتوجه به اهمیت سرمایه مذهبی در جامعه، این پژوهش با استفاده از روش پانلی دیتا و داده‌های سال ۱۳۹۱-۱۳۹۴ استان‌های ایران به بررسی اثر سرمایه مذهبی با تأکید بر مذهب اسلام بر رشد اقتصادی می‌پردازد. در ادامه این پژوهش سعی دارد پس از مرور پیشینه مباحث مرتبط با این موضوع، به بررسی نحوه اثرگذاری این عامل بر توسعه جامعه و نیز بر تولید، توزیع و مصرف تشریح و به‌صورت

موردی اثر سرمایه مذهبی را بر رشد اقتصادی با استفاده از داده‌های مقطعی استان‌های ایران برآورد می‌کند. در پایان نیز مباحث مطرح شده، جمع‌بندی می‌شوند.

۱. مبانی نظری و ادبیات موضوع

نخستین تعریف برای سرمایه مذهبی از مباحث بیکر^۱ (۱۹۷۶) در مورد تولید خانوارها و رویکرد اقتصادی به سرمایه انسانی وی برگرفته شده است او سرمایه مذهبی انسانی را چنین تعریف کرده است «مهارت‌ها و تجربه خاص یک شخص از مذهب خویش که شامل دانش مذهبی، آشنایی با مراسم عبادی و نظریات مذهبی کلیسا و دوستی با افراد با ایمان و متدین می‌شود» بنا به نظر او شناخت، آشنایی و دوستی در مورد یک مذهب خاص به افراد کمک می‌کند تا به تولید کالاهای مذهبی بپردازند، که از نظر آن‌ها با ارزش تلقی شود (عزتی ۱۳۸۷).

سرمایه مذهبی در دید کلی برای اکثر مذاهب دینی که دارای بردارهای شامل عقاید همسو هستند، برای مثال در تمام مذاهب قتل، دزدی، دروغ، و اعمال قبیح شده محسوب می‌شود و صداقت، کار، فداکاری و کارهای نیکو پسندیده به حساب آمده است. همین سرمایه مذهبی هستند که سبب می‌شود تا سرمایه فیزیکی، انسانی و اجتماعی در راستایی مثبت و تأثیرگذار بر اقتصاد قرار گیرد. بنابراین منظور از سرمایه مذهبی «آن دسته از اعتقادات و باورهای کلان است که افراد بدون اینکه توسط یک نیروی بیرونی ملزم شوند توسط ندای قلب و باورشان آن را انجام می‌دهند» افراد در هر موقعیت که باشد کوشش می‌کند براساس باورهای درونی خود که دارد عمل نماید، همین اعتقادات و باورشان است که همواره بیدار است تا ناظر اعمال آنان باشد. حتی زمانی که هیچ کدام نظارت بالایش باشد تلاش می‌کند از سرمایه مذهبی که در خودش نهفته است در جای استفاده کند که ضررش به دیگران نرسد. سرمایه مذهبی باعث این می‌شود افراد هیچ‌گاه به دنبال چیزهای مفت و رایگان نباشد این رفتار نیکو نشأت گرفته از نظارت درونی افراد است، نظارتی که هرکس بر خود دارد، چون هر فرد خود ناظر خود است. جامعه با این ویژه‌گی‌ها از لحاظ اقتصادی و فرهنگی به رشد خواهد رسید؛ از این‌رو اقتصاد با انباشت سرمایه مذهبی قادر خواهد بود تا به کارایی بیشتر دست یابد (دلیری و مهرگان، ۱۳۸۹).

منظور از سرمایه مذهبی، آن دسته از اعتقادات و باورهای کلان است که افراد بدون اینکه توسط یک نیروی بیرونی ملزم شوند، توسط ندای قلب و باورشان آن را انجام می‌دهند. یا به عبارت دیگر سرمایه مذهبی سرمایه‌ای است که برای فرد یا جامعه یا هردو آن درآمد در حوزه‌های مختلف

^۱ Backer (1976)

مخصوص در حوزه اقتصاد، ایجاد می‌کند و دارنده سرمایه مذهبی، قادر به انجام کار یا اموری است که فاقد این سرمایه توان انجام این امور یا همان کار را به آسانی ایشان نخواهند داشت (مهرگان، ۱۳۸۹).

در این مطالعه بر نگرش‌های مذهبی برخاسته از اسلام تأکید شده است. از این‌رو، افرادی که دارای سرمایه مذهبی هستند، بر پایه اعتقادات خود که برخاسته از باورهای مذهبی (در اینجا اسلامی) عمل خواهند کرد. همین اعتقادات است که همواره به‌عنوان ناظم اعمالشان همواره در کنارشان حضور خواهد داشت.

۱-۱. سرمایه مذهبی و رشد اقتصادی

عقاید مذهبی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر تولید و رشد اقتصادی مؤثر است. در این زمینه شواهد و فراوانی وجود دارد که اثر مثبت سرمایه مذهبی را بر تولید و اقتصاد تصدیق می‌کند. این مسئله اولین بار توسط ماکس وبر بیان گردید. از نظر وبر پروتستانیسم اعتقاداتی آرایه کرد که بر خلاف دیدگاه کاتولیک نه تنها به مال اندوزی جنبه قانونی می‌داد، بلکه آن را چنانچه صرف لذت‌های زودگذر نشود به منزله مشیت الهی تلقی کرد و در کنار آن به‌صورت‌های مختلف کسب ثروت را تأیید کرد. از این‌رو سرمایه‌داری و توسعه اقتصادی حاصل از آن را نتیجه ایجاد و توسعه تفکر و مذهب پروتستانیسم در مقابل کاتولیک می‌داند. تحقیقات و پژوهش‌های دیگری مانند بارو و مک کلری (۲۰۰۳) که بر روی ۵۹ کشور در سالهای ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰ میلادی انجام شد نشان داد، باورهای مذهبی می‌توانند بر روی رشد اقتصادی این کشورها اثرگذار باشند. (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). برخی از بررسی‌ها که رابطه مذهب و رفتارهای اقتصادی را بررسی کرده‌اند، اثر شدت اعتقادات مذهبی بر رفتارهای اقتصادی را بررسی کرده‌اند. این بررسی‌ها در مذاهب مختلف انجام شده است. از جمله این تحقیقات و دیدگاه‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد (عزتی و عاقلی، ۱۳۸۷):

کُهِف (۱۹۷۲ و ۱۹۷۴) پیروان مذهب را دارای هزینه‌های خاص خود دانسته است. تحقیقات مختلف فهیم خان (۱۹۸۶) از اقتصاددانان مسلمان نیز به رابطه تقوای مذهبی بر مصرف تأکید می‌کند و آن در قالب یک تابع مصرف ارائه می‌کند. عزتی (۱۳۸۱) به‌صورت نظری و تجربی رابطه بین ایمان مذهبی را با مقدار مخارج توصیه شده در مذهب بررسی می‌کند و نتیجه می‌گیرد که این رابطه مثبت و معنی‌دار است. همچنین عزتی (۱۳۸۵) رابطه بین ایمان مذهبی و استفاده از پول برای سرمایه‌گذاری، سپرده با سود نزد بانک، قرض سود و پرداخت قرض‌الحسنه بررسی و این رابطه را معنی‌دار یافته است.

پژوهش‌های مختلفی نیز در جوامع غیرمسلمان انجام شده است که عبارتند از: استارک^۱ (۱۹۷۲) رابطه بین اعتقادات مذهبی با درآمد و فعالیت‌های مذهبی را بررسی کرده و رابطه مثبت بین آنها را تأیید کرده است. ویلکس^۲، بارنت^۳ و هاوول^۴ (۱۹۸۶) رابطه اندازه دین‌داری و عوامل تعیین‌کننده مصرف را بررسی و آن را تأیید کرده‌اند یاناکن^۵ (۱۹۹۲) تلاش کرد رابطه بین پیروی از مذاهب محافظه‌کار، رادیکال، لیبرال و گروه‌های دیگر را با سطح درآمد، کمک به کلیسا و حضور در کلیسا بررسی کرد و رابطه را معنی‌دار یافت. هوگ^۶ و یانگ^۷ (۱۹۹۴) رابطه بین پیروی از گروه‌های لیبرال و اصول‌گرای مسیحی در آمریکا را با مقدار کمک به کلیسا بررسی کرد و کمک اصول‌گرایان را بیشتر یافت. مرکز ملی تحقیقات نظرسنجی آمریکا (۱۹۸۶-۱۹۹۰) نیز بررسی پیوسته‌ای را انجام داد که به نتیجه مشابهی رسیده است.

گایسو^۸، ساپینزا^۹ و زینگالز^{۱۰} (۲۰۰۲) در یک بررسی میدانی بر روی رفتار افراد در ۶۶ کشور جهان به این نتیجه رسیدند که به‌طور متوسط مذهب بر روی نگرش‌های مناسب برای رشد اقتصادی اثر مثبت دارد. گلا^{۱۱} و ووریس^{۱۲} (۱۹۸۹) نیز همین مطلب را بیان کرده بودند.

مطالعات تجربی نشان می‌دهد مذهب می‌تواند موجب تقویت حس نوع دوستی، مشارکت، هم‌یاری، هم‌بستگی و وحدت ملی که از مصادیق سرمایه اجتماعی هستند-شود. همچنان سرمایه مذهبی سبب تقویت انضباط اجتماعی، احترام به حقوق دیگران و افزایش اعتماد، کاهش فساد و جرم در جوامع می‌گردد؛ زیرا شخص دارای سرمایه مذهبی رفتارش طبق اوامر الهی بوده و آن شخص در جامعه به دنبال همکاری با دیگران خواهد بود؛ زیرا خداوند در قرآن می‌فرماید کسانی که طبق دستورات من این کارها را انجام دهد و نماز را برپا بیدارد و آنچه را که من روزی‌شان داده‌ام انفاق کند از جمله رستگاران است (شوری، ۳۸). یکی از دلایل عمده که سرمایه مذهبی می‌تواند بر رشد اقتصادی

^۱ Stark^۲ Wilkes^۳ Burnett^۴ Howell^۵ Lannaccone^۶ Hoge^۷ Yong^۸ Gaiso^۹ Sapienza^{۱۰} Zingales^{۱۱} Glah^{۱۲} Vorhies

جوامع اثرگذار باشد، کاهش نااطمینانی از رفتارهای پیش‌بینی نشده افراد مذهبی است که این سبب می‌شود به آینده با اعتماد بیش‌تری نگرست و ریسک تصمیم‌گیری را پایین آورد. (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). همچنان سرمایه مذهبی می‌تواند بر بسیاری از شاخص‌های سلامت اثرگذار باشد. یکی از توصیه‌های مستقیم اسلام دوری از شرب خمر و دخانیات و الكل است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْخُلُوفُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» ای کسانی‌که ایمان آورده‌اید، شراب و قمار و بت‌ها و تیرهای قرعه پلیدند [و] از عمل شیطانند. پس، از آنها دوری گزینید، باشد که رستگار شوید. (مائده: ۹۰) و یا آیه «الَّذِينَ ءَامَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ ۖ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (سوره رعد: ۲۸) که بیانگر آنست انسان‌های دین‌دار از سلامت روانی بهتر برخوردار است. مطالعات تجربی نیز این امر را تأیید می‌کنند که افراد که دعا می‌کنند به هدف سلامت از سلامتی بهتر برخوردار است (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). انباشت سرمایه مذهبی در اقتصاد به‌گونه‌ای که سرمایه مذهبی حس قلبی است که پس از مصرف سرمایه مذهبی، به مصرف‌کننده آن القاء می‌شود. فرد به آن دلیل از سرمایه مذهبی مصرف می‌کند که انتظار سود حتمی دارد؛ سودی بدون ریسک و نااطمینانی، سود آخری که به او وعده داده شده است. بنابراین، حتی خود استفاده از سرمایه مذهبی سبب افزایش مطلوبیت برای افراد خواهد شد. همان‌گونه که در اسلام به افراد چنین وعده داده شده: «هرکس از مرد یا زن کار شایسته کند و مؤمن باشد قطعاً او را با زندگی پاکیزه ای حیات [حقیقی] بخشیم و مسلماً (به آنان بهتر از آنچه انجام می‌دادند، پاداش خواهیم داد» (نحل: ۹۷) کاهش نااطمینانی و ریسک را نیز می‌توان یکی دیگر از مزیت‌های سرمایه مذهبی دانست. اگر فرد از بازخورد عملش اطمینان داشته و بدون هیچ‌گونه ناامیدی از سود آتی، عمل را به انجام می‌رساند. (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). درنتیجه کاهش ریسک در تصمیم‌گیری و سلامت جسمی و روانی افراد سبب می‌شود افراد در فعالیت‌های اقتصادی خود بهتر عمل کنند که منجر به رشد و توسعه اقتصادی خواهند شد.

سرمایه مذهبی علاوه بر اثر مستقیم بر تولید و رشد اقتصادی می‌تواند به‌صورت غیرمستقیم نیز سبب افزایش تولید و رشد اقتصادی شود. به‌گونه‌ای که سرمایه مذهبی با اثرگذاری بر روی دسته دیگر از شاخص‌های توسعه اقتصادی می‌تواند منجر به رشد و توسعه اقتصادی شود، بسیاری از مطالعات اثرات معنی‌دار سرمایه مذهبی بر میزان سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و انباشت سرمایه فیزیکی است. این سرمایه مذهبی است که سبب می‌شود تا سرمایه فیزیکی و اجتماعی در اقتصاد درست‌تر مورد استفاده قرار گیرد. افزایش سرمایه اجتماعی یکی از شاخص‌های رشد و توسعه اقتصادی جامعه است که افزایش سرمایه اجتماعی منوط به افزایش اطلاعات و تسهیل مبادله آن است. درواقع رشد و توسعه اقتصادی یک جامعه به میزان آگاهی و روحیه علم‌اندوزی آن جامعه بستگی دارد

(مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). در این باره یکی از توصیه‌های مستقیم قرآن فراگیری علم و دانش است؛ زیرا خداوند در قرآن شریف می‌فرماید: «خداوند به کسانی که ایمان آورده‌اند و آن افراد علم می‌آموزد درجه به آن خواهد داد بگو آیا کسانی که می‌دانند و کسانی نمی‌دانند با هم مساوی هستند؟ به هیچ وجه یکی نیستند (زمر: ۹)؛ چون به حد رشد رسیده‌اند او را حکمت و دانش عطا کردیم و نیکوکاران را چنین پاداش می‌دهیم (یوسف: ۲۲). از این رو انباشت سرمایه مذهبی منجر به افزایش سرمایه اجتماعی و به رشد و توسعه اقتصادی در جامعه کمک می‌کنند. همچنان قرآن، اتفاق را از شاخص‌های اصلی تقوا می‌شمارد، در جهت آن ثبات و امنیت عمومی را در گرو اتفاق و احساس مسئولیت ثروتمندان می‌داند. گذشته از آن قرآن کریم اتفاق را یک نوع سرمایه‌گذاری در نظر می‌گیرد (سوره بقره، آیات ۳-۲ و ۱۹۵). پیامبر گرامی اسلام همواره به این مأموریت داشته‌اند که به مردم فقیر توجه داشته باشد و حتی برخی از پیامبران مانند حضرت شعیب (ع) و حضرت یوسف (ع) تلاش بر این می‌کردند تا اصلاحات در سیستم اقتصادی مردم به وجود آورده و خود مدیریت اقتصادی جامعه را بر دست گیرد (اعراف: ۸۵ و شعراء: ۱۷۷ تا ۱۸۳ و یوسف ۴۵ تا ۵۵). داشتن سرمایه مذهبی افراد سبب می‌شود که افراد به توصیه‌های مذهب بیشتر عمل نمایند به این دلیل داشتن سرمایه مذهبی باعث می‌شود که اشخاص از هر راه تلاش بر این کنند تا به دیگران، خصوصاً به اقشار ضعیف و مستمند جامعه کمک نماید مثلاً از راه‌های زکات، اتفاق، صدقات، مشارکت، هم‌یاری قرض‌الحسنه و ... انجام دهد. این توسعه نهادهای مذهبی مانند قرض‌الحسنه، وقف زکات، صدقات، و ... باعث بهبود امکانات جامعه برای رفع نیازهای طبقات و اقشار نیازمند می‌شود و از این راه زمینه‌های بیشتر برای بهتر شدن افراد ضعیف در جامعه می‌شود. در مجموع قوانین مذهبی باعث می‌شود تا جامعه به سمت مذهبی بودن حرکت نماید، رعایت نمودن قوانین و مقررات باعث می‌شود تا هزینه‌های اجرای قانون در جامعه کاهش یابد تا باعث رشد اقتصادی جامعه گردد. وجود مقررات مذهبی نیز همین اثر را دارا است می‌تواند مذهب را به سمت وسویی خود بکشاند. خود این عناصر باعث افزایش سرمایه مذهبی می‌شود از این رو اثر گذاری سرمایه مذهبی در جامعه بیشتر می‌شود (عزتی و شفیعی، ۱۳۹۲).

سرمایه مذهبی در الگو تا حدی شبیه سرمایه اجتماعی است، اما با دامنه‌ای بسیار وسیع‌تر؛ زیرا افراد با داشتن سرمایه مذهبی افراد هیچ وقت بدنبال کارهای غیراخلاقی و ناپسند گام بر نمی‌دارد مثل دزدی و قتل و کارهای نادرست استفاده نکند با اینکه هیچ نظارت بیرونی بالایش نیست تلاش می‌کند تا قواعد و مقررات شرعی را درست رعایت نماید. چون هر انسانی ناظر خود است (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). همچنان افراد دارای سرمایه مذهبی با استفاده از سرمایه مذهبی به دنبال نتایج اقتصادی زودرس نیستند، آنها به دنبال اجر اخروی هستند که در این دنیای مادی به دست نمی‌آید. بنابراین، الگویی ماوراء زمان برای خود متصورند. همین الگو سبب می‌شود که سرمایه مذهبی دارای

الگوی مادی غیرمستقیمی باشد که عواید مادی آن به همه افراد جامعه برسد. ابعاد الگو در سرمایه مذهبی دو جنبه خواهد داشت: یکی ماوراء زمان، که ناشی از انتظار بعدی در مکان Π اجر اخروی برای فرد با انباشت مقادیر سرمایه مذهبی است و دیگری، الگوی و زمان، که به تمامی افراد جامعه که در جوار آن فرد قرار دارند، اثر می‌گذارد (همان: ۶۲).

داشتن سرمایه مذهبی سبب می‌شود تا ما با افراد نیازمند جامعه بیشتر کمک نماییم و دست این نیازمندان را بگیریم تا باعث کاهش فقر و بهبود عدالت و رفاه افراد آن جامعه شود این کمک‌ها از طریق پرداخت زکات و انفاق و دادن قرض‌الحسنه و مانند اینها انجام می‌شود. وقتی سرمایه مذهبی در جامعه افزایش یافت سبب تلاش افراد در رابطه به قواعد شرعی و انتقال آن به نیازمندان خواهند شد. همچنان سرمایه مذهبی باعث روحیه هم‌پذیری و نوع‌دوستی در افراد می‌شود، و یک نوع حس کمک و همکاری در جهت کمک به افراد کم درآمد ایجاد می‌کند. در حقیقت این سرمایه‌گذاری سبب ایجاد بسیاری از زیرساخت‌های اجتماعی جامعه، باعث پیشرفت و توسعه بسیاری از نهادهای مدنی و اجتماعی و زمینه یا بستر توسعه و فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی و یا رفاهی در یک جامعه می‌شود (عزتی و عاقلی، ۱۳۸۷). توسعه نهادهای مدنی مانند پرداخت‌های قرض‌الحسنه، انفاق به نیازمندان، زکات، صدقات، و مانند اینها سبب می‌شود تا نیازهای اساسی اقشار ضعیف جامعه کاهش یابد و از این طریق عدالت در جامعه پیاده شده در نتیجه آن فقر کاهش می‌یابد (طهماسبی و انامی، ۱۳۹۱). به‌طور کلی سرمایه مذهبی با کاهش هزینه‌های مبادله و نظارت و بهبود سلامت در جامعه هم‌چنان اثرگذاری بر دیگر سرمایه‌های یک جامعه سبب رشد و توسعه اقتصادی یک جامعه خواهند شد.

۲. پیشینه تحقیق

غفاری فرد و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی به بررسی شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی در استان‌های ایران پرداخته، نشان می‌دهند، مهم‌ترین شاخص سرمایه مذهبی قرض‌الحسنه است و امروزه جوامع برای رشد اقتصادی خود نیازمند تمرکز بر جذب سرمایه مذهبی است.

نصیرخانی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای به بررسی نقش نهادهای انفاق و قرض‌الحسنه بر کاهش فقر در استان‌های ایران پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که انفاق و قرض‌الحسنه از عوامل مؤثر بر کاهش فقر در مناطق مختلف ایران محسوب می‌شود.

سپهوند و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی به بررسی اثر سرمایه مذهبی بر رفتار شهروندی پرداخته است نتایج آن نشان می‌دهد که سرمایه مذهبی اثر مثبت و معنی‌داری بر رفتاری شهروندان دارد.

عزتی و قربانزاده (۱۳۹۴) در مقاله‌ای به بررسی اثر سرمایه دینی بر روی مصرف کالا و خدمات پرداخته است. نتایج آن حاکی از آن است که سرمایه مذهبی بر چگونگی مصرف خانوارها و تخصیص بودجه خانوارها به کالاهای تجملی و ضروری اثر می‌گذارد.

اکبریان و ساجدی‌ان‌فرد (۱۳۹۳) در مقاله‌ای اثر زکات بر تعدیل و توزیع ثروت و رشد اقتصادی را با استفاده از سیستم معادلات هم‌زمان مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که اقتصاد اسلامی با معرفی زکات و نرخ مضاربه، به شرط اجرای دقیق آن، موجب رشد و رونق اقتصادی و همچنین تعدیل و توزیع مناسب ثروت می‌شود.

بابائی پیلرود (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان «تعیین شاخص سرمایه مذهبی و تأثیر آن بر رشد اقتصادی در اقتصاد اسلامی»؛ به تعیین شاخص برای سرمایه مذهبی و بررسی اثر آن بر رشد اقتصادی پرداخته است. یافته این پژوهش دلیلی برای رد وجود اثرهای مثبت و منفی معنی‌دار از سرمایه مذهبی متناسب با آموزه‌های اسلامی بر رشد اقتصادی نشان نمی‌دهد. همچنین از دیگر نتایج به‌دست آمده آن تأیید اثر مثبت سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی است.

اکبری و همکاران (۱۳۹۱)، در پژوهشی به بررسی رابطه باورهای مذهبی و تمایل به کارآفرینی پرداخته است. نتایج آن نشان می‌دهد به‌دست‌آمده آن باتوجه به ضریب همبستگی پیرسون نشان می‌دهد بین آثار دینی و تمایل به کارآفرینی در سطح پنج درصد رابطه‌ی مثبت و معنی‌داری وجود دارد.

عزتی و شفیع‌ی (۱۳۹۱) در پژوهشی به بررسی اثر بازار مالی و سرمایه مذهبی بر انفاق در ایران پرداخته، مطالعه نشان می‌دهد که تابع انفاق به‌صورت تابعی نمایشی است و اندازه بازار مالی، درآمد سرانه استانی، سن، ثروت و سرمایه مذهبی در ایران اثر مثبت بر انفاق دارند.

عزتی و نجفی (۱۳۹۱) در پژوهشی به بررسی اثر سرمایه مذهبی بر گسترش فعالیت‌های بازار قرض‌الحسنه در ایران پرداخته، نتایج آن نشان می‌دهد حجم فعالیت‌های بازار قرض‌الحسنه در ایران تابع مثبت از سرمایه مذهبی، اقتصاد دانایی محور و درآمد استانی است.

مهرگان و دلیری (۱۳۸۹) در مقاله «سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی» به بررسی سرمایه اجتماعی و مقایسه آن با سرمایه مذهبی می‌پردازد. مشکلات رفتاری در سرمایه اجتماعی، که با توجه به منافع گروه‌ها شکل می‌گیرد. ناشی از ضعف این سرمایه اجتماعی است. همچنان مهرگان و دلیری (۱۳۸۹) در مقاله‌ای «نقش سرمایه مذهبی (اخلاق) در توسعه اقتصادی» به بررسی تأثیر این سرمایه روی توسعه اقتصادی پرداخته است.

عزتی (۱۳۸۹) در مقاله «دین و توسعه؛ بررسی تأثیرپذیری توسعه از دین» به تأثیرپذیری توسعه از دین پرداخته و بیان می‌کند که مکاتب اقتصادی، توسعه را تحت تأثیر نگرش‌های فردی، هنجارهای

خاص و نهادی اجتماعی می‌دانند که دین بر روی همه این عوامل تأثیر می‌گذارد. در ادامه به بررسی چارچوب مفهومی سرمایه مذهبی پرداخته می‌شود.

عزتی و عاقلی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «سرمایه مذهبی، عناصر تشکیل‌دهنده و آثار آن» به بررسی مفهوم سرمایه مذهبی می‌پردازد و همچنان عزتی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای دیگر به تأثیرپذیری توسعه از دین پرداخته و بیان می‌کند که مکاتب اقتصادی بر این باورند، که توسعه تحت تأثیر نگرش‌های فردی، هنجارها خاص و نهادی اجتماعی است، دین نیز اثرگذار روی این سه عامل توسعه است. ماکس وبر اعتقاد داشت که روبنای ایدئولوژیکی جامعه، چیزی بیش از انعکاس اوضاع زیر بنایی نیست.

فاکس و همکاران^۱ (۲۰۲۰) در پژوهشی به بررسی ارتباط سرمایه مذهبی با سرمایه اجتماعی پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد، درحالی که سطح پایین سرمایه مذهبی به پایین آمدن سطح سرمایه اجتماعی کمک می‌کند، فعالیت مذهبی نیز منبع مؤثری برای سرمایه اجتماعی است. المنصور^۲ (۲۰۱۹) در پژوهشی به بررسی نقش علما در سرمایه‌گذاری مسلمان در بازار سرمایه عربستان سعودی طی دوره ۲۰۰۵ - ۲۰۱۷ پرداخته نشان می‌دهد، علمای دین نقش مهمی در شکل‌گیری ترجیحات سرمایه‌گذاری سرمایه‌گذاران مسلمان دارند. در صورتی که همه علمای شریعت موافقت کنند که یک شرکت سازگار با شرع نیست، به‌طور متوسط سرمایه‌گذاری در سهام آن شرکت ۶۰٪ کاهش می‌یابد.

دلر و همکاران^۳ (۲۰۱۸) در پژوهشی به بررسی نقش مذهب بر فعالیت‌های تجاری کوچک و سرمایه اجتماعی در ایالات متحده آمریکا پرداخته، نتایج به‌دست آمده حاکی از آن است که نهادها و سازمان‌های مذهبی به عنوان تسهیل‌کننده در افزایش سرمایه اجتماعی و عامل اصلی در شکل‌گیری فعالیت‌های تجاری کوچک به حساب می‌آیند.

نینگ هو و همکاران^۴ (۲۰۱۸) در پژوهشی به بررسی جو مذهبی و هزینه سرمایه سهام پرداخته، یافته‌های حاکی از آن است که با ایجاد فضای مذهبی قوی‌تر، هزینه سرمایه سهام تمایل دارد پایین‌تر باشد. این نشان می‌دهد که نهادهای رسمی و سنت دینی مکمل یکدیگر هستند.

^۱ Fox, S; Muddiman, E; Hampton, J; et all, (2020)

^۲ Abdullah Almansour, (2019)

^۳ Steven C.Deller, et all, (2018)

^۴ NingHu, HongChen, MuhuaLiu, (2018)

روپانیکا^۱ (۲۰۰۹) در مقاله‌ای به بررسی اثر پای‌بندی مذهبی بر رشد اقتصادی استانی در ایالات متحده پرداخته، نتایج به‌دست‌آمده از این تحقیق نشان می‌دهد. پای‌بندی به مذهب به‌طور معناداری بزرگ‌تر از صفر بوده و برای رشد استانی ایالات متحده سودمند نیست.

اسیتون آن درولاف و هم‌کارانش^۲ (۲۰۰۵) در مطالعات‌شان به این نتیجه رسیدند که متغیرهای دین‌داری، مانند اعتقادات به بهشت و جهنم و حضور در کلیسا با رشد مرتبط است، اما شواهد و جود ندارد که نشان دهد این متغیرها به‌صورت کمی و معنا داری مهم است.

برو و همکاران^۳ (۲۰۰۳) به بررسی اعتقادات مذهبی بر رشد اقتصادی پرداخته نشان می‌دهد که رشد اقتصادی به‌طور مثبت، نسبت به اندازه باورهای دینی واکنش نشان می‌دهد.

یان استیوارت^۴ (۱۳۸۶)، در مطالعات به بررسی نقش دین در توسعه اقتصادی پرداختند نتایج آن نشان می‌دهند رابطه مثبت بین دینداری و توسعه اقتصادی وجود دارد. در بعضی جاهایی که رابطه عرضی بین دین و مقیاس‌های توسعه است، به این علت است که رابطه ناشی از تفاوت منطقه‌ای از نظر ترکیب دینی و سطح توسعه جامعه است، این تفاوت عوامل تاریخی مختلف دارد که مهم‌ترین عوامل آن توسعه استعمار به آن کشورها است.

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، تحقیقی کاربردی است، داده‌های سری زمانی و مقطعی که از روش اسنادی به‌دست آمده است، برای بررسی رابطه بین متغیرها از روش اقتصادسنجی استفاده می‌شود. در بخش مطالعات نظری مشخصاً، مطالعه کتابخانه‌ای است. در بخش مطالعات آماری جمع اطلاعات به‌صورت ترکیبی و داده‌های آن از مرکز آمار ایران و سال‌نامه آماری ایران و بانک داده‌های اقتصادی و مالی وزارت اقتصاد و دارایی جمهوری اسلامی ایران جمع‌آوری شده و برای محاسبه شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی از روش موریس استفاده می‌شود. روش محاسبه شاخص ترکیبی موریس قرار ذیل است (Morris, 1997):

^۱ Rupasingha, Anil., John b. Chilton, (2009)

^۲ Durlauf, S.N., A. Kourtellos and C.M. Tan (2005)

^۳ Barro, Robert J. and Rachel M. (2003)

^۴ Ian steuart

$$Y_{ij} = \frac{(x_{ij} - \min XI)}{\max XI - \min XI}$$

Y_{ij} = شاخص موريس برای هر متغير i در هر استان

X_{ij} = مقدار متغير i در استان j

$X_i \text{ Max}$ = حداکثر مقدار شاخص i در بين استانها

$X_i \text{ Min}$ = حداقل مقدار شاخص i در بين استانها

دلیل انتخاب چنین شاخص متفاوت بودن واحد های ۴ شاخص اصلی است. همان گونه که در معادله فوق مشاهده می شود. برای مشخص کردن هر شاخص براساس داده های ۳۱ استان کشور ایران از حداقل و حداکثر تعیین شده و از شاخص های هزینه مذهبی خانوار، شاخص انفاق، شاخص قرض الحسنه و مساجد و حسینه استفاده شده است. داده های این شاخص ها از سال نامه آماری استان های کشور به دست آمده است.

تجزیه و تحلیل داده ها از روش شناخته شده در آمار توصیفی استفاده می شود، در واقع می توان گفت که روش مورد استفاده را روش توصیفی همبستگی دانست؛ که با استفاده از آمار استنباطی و نرم افزار Eviews9 و با استفاده از مدل پانل تخمین زده می شود. رابطه معناداری بین شاخص ها و متغير پس از طبقه بندی اطلاعات، صورت می گیرد، جامعه آماری در این تحقیق استان های ایران است. این تحقیق با استفاده از داده های آماری استان های ایران طی دوره (۱۳۹۱ - ۱۳۹۴)، از روش داده های ترکیبی، نقش شاخص های ترکیبی سرمایه مذهبی در اقتصاد با تأکید بر رشد اقتصادی مورد بررسی قرار می گیرد. بنابراین متغيرهای مؤثر بر تولید ناخالص داخلی (GDP) در این پژوهش بیان خواهد شد.

۴. برآورد الگو

متغيرهای مستقل تحقیق سرمایه مذهبی: بهره وری نیروی کار، نیروی انسانی، مخارج دولت، صادرات و تورم است. بنابراین معادله رگرسیون مورد نیاز در تحقیق حاضر به صورت زیر ارائه می گردد.

$$LGDP = f(LLP, LG, LHC, LEX, LINF, LSR, LUINF, LM, \varepsilon_{it})$$

متغيرهای الگوهای برآورد

LGDP: لگاریتم تولید ناخالص داخلی استان

LLP: لگاریتم تعداد شاغلین

LG: لگاریتم تملک دارایی سرمایه ای

LHC: لگاریتم سرمایه انسانی

LEX: لگاریتم صادرات

LInf: لگاریتم تورم

LSR: لگاریتم مخارج مذهبی خانوار

LQMES: لگاریتم شاخص های ترکیبی

 ε_{it} : جمله اخلاص

i: اندیس مربوط به مقاطع (استان ها) و t مربوط به زمان است. بنابراین در این مطالعه دو الگو به عنوان شاخص سرمایه مذهبی برآورد می شود:

الگوی اول: معادله رشد تولید ناخالص داخلی استان باتوجه به شاخص هزینه مذهبی خانوار قرار ذیل است:

$$LGDP = \beta_1 + \beta_2 LLP + \beta_3 LG + \beta_4 LHC + \beta_5 LEX + \beta_6 LINF + \beta_7 LSR + \varepsilon_{IT}$$

الگوی دوم: معادله رشد تولید ناخالص داخلی استان باتوجه به شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی قرار ذیل است:

$$LGDP = \beta_1 + \beta_2 LLP + \beta_3 LG + \beta_4 LHC + \beta_5 LEX + \beta_6 LINF + \beta_7 LQMES + \varepsilon_{IT}$$

جدول ۱. آزمون هم‌انباشتگی (کائو)^۱

مدل دوم			مدل اول		
میزان احتمال	آماره t	نوع آزمون	میزان احتمال	آماره t	نوع آزمون
۰,۰۰۰	-۷,۴۸۸۷۸۰	آزمون هم‌انباشتگی باقی مانده های کائو	۰,۰۰۰	-۷,۴۸۸۷۸۰	آزمون هم‌انباشتگی کائو

منبع: یافته های تحقیق

از آنجایی که مقدار احتمال برای هر دو آماره آزمون کائو کمتر از ۰,۰۵ است در نتیجه فرض عدم وجود رابطه بلندمدت میان متغیرهای هر مدل رد می شود و ما به این برداشت می رسیم متغیر مدل در هریک از مدل فوق، هم‌انباشته است.

^۱ Kao

جدول ۲. نتایج آزمون چاو

مدل اول			مدل دوم		
نوع آزمون	آماره t	میزان احتمال	نوع آزمون	آماره t	میزان احتمال
آزمون F لیمر	۵۹,۱۲۹۱۶۲	۰,۰۰۰	آزمون F لیمر	۵۹,۱۲۹۱۶۲	۰,۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول‌های فوق نشان‌دهنده تأیید اثرات ثابت در برابر روش حداقل مربعات تجمیع شده است. یا به عبارت دیگر تأیید داده‌های ترکیبی در برابر داده‌های تلفیقی، چون احتمال کمتر از ۵ صدم است.

جدول ۳. نتایج آزمون هاسمن

مدل اول			مدل دوم		
نوع آزمون	آماره کای-اسکوئر	میزان احتمال	نوع آزمون	آماره کای-اسکوئر	میزان احتمال
آزمون هاسمن	۴۰,۹۴۵۳۵۱	۰,۰۰۰	آزمون هاسمن	۴۰,۹۴۵۳۵۱	۰,۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۳) نشان می‌دهد، احتمال آماره آزمون کمتر از ۰,۰۵ است و این نشان می‌دهد که مدل‌ها دارای اثرات ثابت هستند. از این جهت رگرسیون‌ها با اثرات تصادفی برآورد شده‌اند و هیچ ضرورت به تخمین مدل با وجود اثرات تصادفی نیست. نتایج تخمین رگرسیون‌های نهی برای نقش شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی در اقتصاد با تأکید بر رشد اقتصادی طی سال‌های (۱۳۹۴-۱۳۹۱) در استان‌های ایران تخمین زده شده است و در نهایت این فرض آماری که مدل دارای اثرات تصادفی باشد رد می‌شود. بنابراین در نتیجه حاصل می‌شود که مدل دارای اثرات ثابت بر روی مقاطع (استان‌های ایران) است و با این روند، مدل رگرسیون برآورد می‌گردد.

جدول ۴. نتایج برآورد الگو با استفاده از متغیر هزینه مذهبی خانوار (LSR)

متغیر وابسته: رشد اقتصادی (GDP)			
آزمون داده‌های پانل (اثرات ثابت)			متغیرهای توضیحی
میزان احتمال	آماره t	ضرایب	
۰,۲۷۸۶	۱,۰۹۰۳۳۸	۵,۴۲۵۶۹۷	عرض از مبدأ (c)
۰,۰۰۰	۴,۴۹۸۲۶۳	۰,۰۲۵۵۲۵	لگاریتم هزینه مذهبی (LSR)
۰,۰۳۶۰	۲,۱۲۹۸۱۸	۰,۰۸۴۸۴۳	لگاریتم بهره‌وری نیروی کار (LLP)
۰,۱۴۳۷	۱,۴۷۵۶۳۲	۰,۱۳۰۴۳۷	لگاریتم سرمایه انسانی (LHC)
۰,۰۰۸۵	-۲,۶۹۱۹۸۳	-۰,۱۷۹۵۱۰	لگاریتم تورم (INF)
۰,۰۰۱۰	۳,۴۱۰۰۲۴	۰,۰۴۳۲۷۹	لگاریتم صادرات (LEX)
F-statistic=1335,62 Prob(F-statistic)= 0.000000 R ² =0.98 DW=2.27			

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج برآورد در جدول ارائه شده است. براساس مقادیر آزمون‌های اف لیمر و هاسمن که در جدول‌های (۲) و (۳) ارائه شده است مدل اثرات ثابت انتخاب می‌شود. نتایجی که به‌دست آمده است نشان می‌دهد که در الگوی اول لگاریتم هزینه مذهبی خانوار و لگاریتم بهره‌وری نیروی کار اثر ثابت مثبت بر تولید ناخالص داخلی دارند به این معنی که با افزایش هرکدام از این متغیرها تولید ناخالص داخلی افزایش می‌یابد لگاریتم سرمایه انسانی لگاریتم صادرات اثر مثبت بر تولید ناخالص داخلی دارد. به‌گونه‌ای که با افزایش هریک از اینها رشد اقتصادی بیشتر می‌شود. همچنان لگاریتم تورم اثر منفی بر رشد اقتصادی دارند. برای الگوی دوم بایستی اثر شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی را بر روی رشد اقتصادی برآورد شود که شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی متشکل از چهار شاخص (انفاق، مساجد و حسینیه‌ها، قرض الحسنه و هزینه مذهبی خانوار) است.

جدول ۵. برآورد الگو با استفاده از شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی

متغیر وابسته: رشد اقتصادی (GDP)			
آزمون داده‌های پانل (اثرات ثابت)			متغیرهای توضیحی
میزان احتمال	آماره t	ضرایب	
-۰,۱۶۸	۱,۳۹۰۱۴۲	۶,۴۵۹۴۷۰	عرض از مبدأ (C)
۰,۰۶۴۴	۱,۸۷۳۱۳۶	۰,۱۱۵۹۵۴	لگاریتم شاخص ترکیبی (LQMEM)
۰,۲۶۴۴	۱,۱۲۳۳۸۱	۰,۰۶۱۷۹۲	لگاریتم بهره‌وری نیروی کار (LLP)
۲,۱۳۵۵۰۶	۲,۱۳۵۵۰۶	۰,۰۷۷۱۳۸۹	لگاریتم مخارج دولت (LG)
۱,۴۹۹۲۸۱	۱,۴۹۹۲۸۱	۰,۱۶۷۷۰۵	لگاریتم سرمایه انسانی (LHC)
۰,۰۰۲۶	۳,۱۰۳۳۷۵	۰,۰۴۲۰۳۵	لگاریتم صادرات (LEX)
۰,۰۱۸۶	۲,۳۹۹۳۲۱	-۰,۱۳۸۸۶۹	لگاریتم تورم (LINF)
F-statistic=211.6118 Prob(F-statistic)= 0.000000 R ² = 2.13 DW=2.138067			

منبع: یافته‌های تحقیق

در الگوی دوم، لگاریتم شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی و لگاریتم بهره‌وری نیروی کار اثر مثبت بر تولید ناخالص داخلی دارند به این معنی که با افزایش هر کدام از این متغیرها رشد اقتصادی بیشتر می‌شود. لگاریتم مخارج دولت و سرمایه انسانی اثر مثبت بر رشد اقتصادی دارند به گونه‌ای که با افزایش هر یک از این متغیرها رشد اقتصادی بیشتری می‌شود اما لگاریتم تورم اثر منفی بر تولید ناخالص داخلی دارد.

۵. نتیجه‌گیری

نقش دین در توسعه و پیشرفت جامعه امری انکارناپذیر است. چنانچه دین و مذهب از جایگاه صحیح (دین و مذهب الهی نه خرافی) برخوردار باشد، به عنوان یک سرمایه عمل کرده و جامعه را به سمت پیشرفت و تعالی مادی و معنوی هدایت می‌کند (سپهوند و همکاران ۱۳۹۶). هدف از پژوهش حاضر بررسی نقش سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی استان‌های ایران بین سال‌های ۱۳۹۴-۱۳۹۱ با به کارگیری مدل پانل دیتا است. از آنجا که سرمایه مذهبی نسبت به سرمایه

اجتماعی و انسانی برای جامعه مطلوب‌ترند؛ زیرا سرمایه مذهبی، فرد حتی در زمانی که هیچ نظارت بیرونی بر نحوه رفتارش نیست، از سرمایه انسانی نهفته در خود را در مسیر ضرر زدن به دیگران استفاده نمی‌کند؛ این رفتار نیکو، از یک نظارت درونی نشأت می‌گیرد؛ نظارتی که هرکس بر خودش دارد. این نظارت همواره با فرد است؛ چون فرد خود، ناظر خود است و جامعه‌ای با این خصوصیات از لحاظ اقتصادی فرهنگی به حتماً بلوغ و شکوفایی خواهند رسید. از این‌رو بررسی نقش سرمایه مذهبی به دلیل اهمیت آن در اقتصاد و فرهنگ جامعه می‌تواند امری بسیار ضروری برای برنامه‌ریزی‌ها در سطوح خرد و کلان باشد. از این‌رو در این تحقیق دو مدل برآورد شد که در مدل اول سرمایه مذهبی از شاخص هزینه مذهبی خانوار و در مدل دوم از شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی (انفاق، مساجد و حسینیه، قرض‌الحسنه و هزینه مذهبی خانوار) به‌دست می‌آید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی در استان‌های کشور ایران در طی سال‌های ۱۳۹۴-۱۳۹۱ مثبت و معنادار بوده است. ضرایب برآورد شده در نتیجه اثر هردو متغیر شاخص سرمایه مذهبی (SR & QMEM) به ترتیب ۰,۰۲۵۵۲۵ و ۰,۱۱۵۹۵۴ بوده و بر رشد اقتصادی استان‌های مورد مطالعه، مثبت و از نظر آماری در سطح کمتر از ۵ صدم معنادار بوده است و با اطمینان ۹۸ و ۹۹ درصد معنادار است. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که افزایش شاخص‌های سرمایه مذهبی باعث افزایش رشد اقتصادی استان‌های ایران شده و این مفهوم به این معنی است که اثر هزینه مذهبی خانوار بر رشد اقتصادی استان‌های مربوطه مثبت و معنی‌دار است. ضرایب برآورد بهره‌وری نیروی کار در دو الگو تأثیر مثبت و معنی‌دار با سطح اطمینان ۹۸ و ۹۹ درصد معنی‌دار است و همچنان برای شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی چهار متغیر جانشین انتخاب شده است که شامل هزینه مذهبی خانوار، قرض‌الحسنه و تعداد مساجد و حسینیه و همچنان انفاق که با این چهار شاخص ترکیب شده به‌عنوان نماینده شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی انتخاب شده است که ترکیب این شاخص‌ها و سایر متغیرهای اقتصادی در مدل تخمین زده شده مثبت و معناداری است. همچنان مخارج دولت، صادرات و سرمایه انسانی به ترتیب با ضرایب برآوردی ۰,۱۸۸۷۱، ۰,۰۴۲۰۳۵ و ۰,۱۰۵۱۸ هرکدام با سطح اطمینان ۹۸ و ۹۹ درصد معنی‌دار بوده؛ ولی تورم (Linf) با ضریب ۰,۱۲۳۶۳۱- تأثیر منفی و از لحاظ آماری صفر درصد و با اطمینان ۱۰۰ درصد معنی‌دار است. یعنی با افزایش تورم سرمایه مذهبی کاهش می‌یابد. از این‌رو شاخص‌های ترکیبی سرمایه مذهبی بر رشد تولید ناخالص داخلی در استان‌های ایران مثبت و معنی‌دار است هرچند در این مقاله از شاخص‌های

جانشین برای تأثیر نقش سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی استفاده شده است ولی پیشنهاد می‌شود در محافل دانشگاهی و پژوهشی از تکنیک‌ها و روش‌های آماری نوین برای برآورد دقیق شاخص سرمایه مذهبی در استان‌های ایران استفاده شود. همچنین با توجه به نقش مثبت سرمایه مذهبی بر رشد پیشنهاد می‌شود، مدیران رسانه‌ها به مسائل دینی توجه بیشتری داشته و در برنامه‌ریزی‌های خود گسترش فرهنگ دینی جهت ارتقای سرمایه مذهبی را مد نظر بگیرند. همچنان سیاست‌گذاران اقتصاد با استفاده از ابزارهای رسانه‌ای، آموزشی و فرهنگی می‌توانند سرمایه مذهبی را در جامعه از طریق کانال‌های هزینه مذهبی، انفاق و صدقات و ...، رشد اقتصادی را در جامعه افزایش دهند. دیگر اینکه سیاست‌گذاران دولت با سرمایه‌گذاری و تلاش بیشتر در زمینه بازسازی و توسعه امکانات و حضور مردم در بقاع متبرکه می‌توانند سبب افزایش سرمایه مذهبی شود، در نتیجه افزایش سرمایه مذهبی، رشد اقتصادی در جامعه افزایش می‌یابد. شاخص‌های سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی تأثیر می‌گذارد لذا چند توصیه سیاستی بیان می‌شود:

۱. سیاست‌گذاران اقتصادی در حوزه توسعه مساجد و حسینیه و کیفیت ارائه خدمات مذهبی در مساجد و حسینیه اقدام نمایند.
۲. باید از ابزارهای رسانه‌ای، آموزشی و فرهنگی استفاده کرده تا خانوارهای ایرانی هزینه مخارج مذهبی را در بودجه خانوارها افزایش دهد تا رشد اقتصادی بیشتر تر گردد.
۳. با توسعه و تعمیم و درک درست از ابعاد مثبت و منفی تأثیر سرمایه گذاری سرمایه مذهبی، این امکان را دارد که تا بهره‌برداری از پتانسیل‌های مربوط جهت سرعت بخشیدن و آسان نمودن رشد و توسعه اقتصادی فراهم گردد.
۴. سرمایه مذهبی ساختارهای مادی و معنوی جامعه را فراهم می‌نماید، تا جامعه پویا ایجاد شود لذا سرمایه مذهبی باعث ایجاد نهادهای فرهنگی و اقتصادی و در کل باعث رشد کل جامعه می‌شود، بر این اساس اگر بخواهیم به توسعه فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی دست پیدا کنیم، یک پیشنهاد مناسب، توسعه و گسترش دادن سرمایه مذهبی در مناطق مختلف کشور است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. اشرفزاده، حمیدرضا، مهرگان، نادر (۱۳۹۴). «اقتصادسنجی پانل دیتا پیشرفته»، تهران، انتشارات مؤسسه تحقیقات تعاون دانشگاه تهران.
۳. اکبری، مرتضی؛ شکیبا، حجت و زهتابی، منا (۱۳۹۱). «رابطه باورهای مذهبی و تمایل به کارآفرینی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشکده کارآفرینی کشاورزی)»، فصلنامه توسعه کارآفرینی، سال پنجم، ج ۴، صص ۸۷-۱۰۵.
۴. اکبریان، رضا و ساجدیان فرد، نجمه (۱۳۹۳). «اثر زکات بر تعدیل و توزیع ثروت و رشد اقتصادی»، فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۳، شماره ۸، صص ۷۴-۴۷.
۵. بابایی پیلرود، محمدحسین (۱۳۹۳). «تعیین شاخص‌های سرمایه دینی و تأثیر آن بر رشد اقتصادی در اقتصاد اسلامی ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه علوم اقتصادی.
۶. دلیری، حسن و مهرگان، نادر (۱۳۸۹). «نقش سرمایه مذهبی (اخلاق) در توسعه اقتصادی»، نشریه علمی ترویجی راهبرد یأس، شماره ۲۹، صص ۱۴۱-۱۱۹.
۷. سپهوند، رضا؛ امیری، زینت؛ فرخی، مجتبی و امیری، یدالله (۱۳۹۶). «تأثیر سرمایه مذهبی بر رفتار شهروند سازمانی»، مجله پژوهش‌های مدیریت در ایران، شماره ۲، صص ۶۸-۴۷.
۸. سرافراز، ایوب، پورطهماسبی، سیاوش و انامی، وحدت (۱۳۹۰). «نقش سرمایه مذهبی در پیشرفت اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث»، مجموعه مقالات چهارمین همایش ملی قرآن کریم سفینه النجاه، صص ۳۹۲-۳۸۲.
۹. عزتی، مرتضی و نجفی، محدثه (۱۳۹۱). «اثر سرمایه مذهبی و اقتصاد دانایی محور بر گسترش فعالیت‌های بازار قرض الحسنه در ایران» هفتمین دوره همایش اقتصاد اسلامی، صص ۲۲-۲۴۳.
۱۰. عزتی، مرتضی، نصیرخانی، پرویز و افشین‌فر، نازنین (۱۳۹۶). «اثر سرمایه دینی بر هزینه‌های دین جهان و هزینه در راه خدا»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۶۷، صص ۳۷-۵.
۱۱. عزتی، مرتضی و شفیعی، علی (۱۳۹۱). «برآورد اثر بازارهای مالی سرمایه مذهبی بر انفاق ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۲۶، صص ۹۲-۶۳.

۱۲. عزتی، مرتضی (۱۳۸۷). «اثر سرمایه مذهبی، ماهیت، و عناصر تشکیل دهنده و آثار آن»، دومین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد، صص ۱۷-۱، <https://civilica.com/doc/49957>
۱۳. عزتی، مرتضی و قربانزاده، شیوا (۱۳۹۵). «برآورد اثر سرمایه دینی روی مصرف کالاها و خدمات ضروری و تجملی در جامعه شهری ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اسلامی، شماره ۶۱، صص ۳۲-۵.
۱۴. عزتی، مرتضی و محمودیان، مهرداد (۱۳۹۳). «برآورد اثر انفاق بر کاهش فقر در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال چهارم، شماره ۵۳، صص ۳۱-۵۵.
۱۵. عزتی، مرتضی (۱۳۸۹). «دین و توسعه: بررسی تأثیرپذیری توسعه از دین»، همشهری خردنامه، شماره ۶۰.
۱۶. غفاری فرد، محمد؛ خاشعی، محمدیوسف؛ صفدری، رمضان و علامه، محمدنسیم (۱۳۹۹). «شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی در استان‌های ایران و رتبه‌بندی آنها با استفاده از الگوهای تصمیم‌گیری چند معیاره»، فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۹، شماره ۳۰، صص ۱۸۱-۲۰۰.
۱۷. موریس، سینیئا و آدلن، ایرما (۱۳۷۷). «نقش عامل دین در توسعه اقتصادی»، مترجم: حسین قاضیان، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۳۸، صص ۱۹۵-۱۸۲.
۱۸. مهرگان، نادر و دلیری، حسن (۱۳۸۹). «سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی کدام یک برای اقتصاد مطلوب تراند» مجله علمی پژوهشی معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۲، صص ۷۲-۵۱.
۱۹. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۸۸). «اصلاح الگوی مصرف»، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۰. نصیرخانی، پرویز؛ عزتی، مرتضی و نظام‌پرست، رضوانه (۱۳۹۷). «تأثیر نهادهای اسلامی انفاق و قرض‌الحسنه بر کاهش فقر در ایران»، فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۲۳۶-۲۲۱.
۲۱. یان استیوارت (۱۳۸۶). «بررسی رابطه میان مذهب و توسعه اقتصادی»، ترجمه وحید مهربانی، فصلنامه دین و اقتصاد، شماره ۵، صص ۹۳-۱۱۲.

22. Abdullah Almansour. (2019). "Muslim investors and the capital market: The role of religious scholars", *Pacific-Basin Finance Journal*, volume (58), P: 1-13.
23. Barro, Robert J. and MC. Cleary, Rachel M. (2002). "Religion and Political Economy in an International Panel", NBER, Working, No: 8931/May, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w8931/w8931.pdf.
24. Barro, Robert J., and Rachel M. McCleary. (2003). "Religion and Economic Growth across Countries", *American Sociological Review* (68), P: 760-781.
25. Becker, C.S. (1964). "Human Capital", NBIR Columbia University Press, New York.
26. Bontis, N. (1998). "Intellectual Capital: An Exploratory Study That Develops Measures and Models", *Management Science*, (36), P: 63-76.
27. Deller, Steven C., Conroy, Tessa and Markeson Bjorn. (2018). "Social capital, religion and small business activity", *Journal of Economic Behavior & Organization*, (155), P: 365-381
28. Durlauf, S.N., A. Kourtellos and C.M. Tan. (2005). "How Robust are the Linkages between Religiosity and Economic Growth?", mimeo, Department of Economics, University of Wisconsin-Madison.
29. Fikne, Roger. (2003). "Spiritual Capital Definition Applications and new Frontiers", Pen State University, Prepared for the Spiritual Capital Planning Meeting, October 10-11, (2003), <http://www.metanexus.net/archive/spiritualcapitalresearchprogram/pdf/finke.pdf>.
30. Fox, S; Muddiman, E; Hampton, J; et al. (2020). "Capitalising on faith? An intergenerational study of social and religious capital among Baby Boomers and Millennials in Britain", *Sociological Review*: <http://hdl.handle.net/10871/121698>
31. Gire, R. (1997). "The Effect of Religion on Economic Development: Across National Study of Former Colonies", *Kykles*, (50), P: 49-61. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w8931/w8931.pdf
32. Morris, M. D. (1997). "Measuring the Condition of the World's Poor: The Physical Quality of Life Index", *Pergamon Policy Studies*, (42), P: 20-26.
33. Ning Hu, Hong Chen, Muhua Liu. (2018). "Religious atmosphere and the cost of equity capital: Evidence from China", *China Journal of Accounting Research*, (11), P: 151-196.
34. Rupasingha, Anil., John b. Chilton. (2009), "Religious adherence and county, economic growth in the US", *Journal of Economic Behavior & Organization* (72), P: 438-450.

